

NAMANGAN VILOYATIDA YANGI YERLARNI O'ZLASHTIRISH TARIXI (1937–1985 YILLAR)

Qobiljonov Rustamjon Rahimjon o'g'li

University of Business and Science magistranti

93 409 30 83

Annotatsiya: *Mazkur maqolada 1937–1985-yillar mobaynida Namangan viloyatida amalga oshirilgan yangi (bo'z va qo'riq) yerlarni o'zlashtirish jarayoni, yirik irrigatsiya va gidrotexnik inshootlar qurilishi, shuningdek, ushbu siyosatning ijtimoiy-demografik, iqtisodiy va ekologik oqibatlarini tarixiy-qiyosiy tahlil usulida o'rganiladi. Sovet ma'muriy-buyruqbozlik tizimi sharoitida quloqlashtirish natijasida badarg'a qilingan aholi majburiy mehnat kuchi sifatida yangi hududlarga ko'chirilganligi, paxta yakkahokimligi doirasida Shimoliy Farg'ona kanali, "Namangan-1" nasos stansiyasi, "Gulbog'" va "Damko'l" massivlari barpo etilganligi ko'rsatib o'tiladi. Arxiv manbalar asosida tuproq degradatsiyasi, yuzlab gektar unumdor yerlar va tutzorlarning yo'qotilishi kabi ekologik inqiroz holatlari dalillanadi. Maqola natijalari zamonaviy agrar-ekologik siyosat uchun tarixiy saboq sifatida ahamiyat kasb etadi.*

Kalit so'zlar: *yerlarni o'zlashtirish, irrigatsiya, Namangan viloyati, sovet davri, paxta yakkahokimligi, bo'z yerlar, tuproq degradatsiyasi, demografik ko'chirish, nasos stansiyasi, ekologik inqiroz, melioratsiya.*

ИСТОРИЯ ОСВОЕНИЯ НОВЫХ ЗЕМЕЛЬ В НАМАНГАНСКОЙ ОБЛАСТИ (1937–1985 ГОДЫ)

Аннотация: *В данной статье исследуется процесс освоения новых (целинных и залежных) земель в Наманганской области в 1937–1985 годах, строительство крупных ирригационных и гидротехнических сооружений, а также социально-демографические, экономические и экологические последствия данной политики с применением историко-сравнительного метода. Показано, что в условиях советской административно-командной системы расширение сельского хозяйства осуществлялось за счёт принудительного переселения раскулаченного населения. В рамках хлопковой монополии были созданы Северный Ферганский канал, насосная станция «Наманган-1», массивы «Гульбаг» и «Дамкуль». На основе архивных источников документируется экологический кризис: деградация почв, утрата*

плодородных земель и тутовых насаждений. Результаты статьи представляют исторический урок для формирования современной аграрно-экологической политики.

Ключевые слова: освоение земель, ирригация, Наманганская область, советский период, хлопковая монополия, целинные земли, деградация почв, демографическое переселение, насосная станция, экологический кризис, мелиорация.

HISTORY OF NEW LAND RECLAMATION IN NAMANGAN REGION (1937–1985)

Abstract: *This article examines the process of reclaiming new (virgin and fallow) lands in Namangan Region during 1937–1985, the construction of major irrigation and hydraulic engineering facilities, and the socio-demographic, economic, and ecological consequences of this policy through a historical-comparative approach. The article demonstrates that under the Soviet administrative-command system, agricultural expansion was carried out by forcibly relocating dispossessed (dekulakized) populations as unpaid labor. Within the cotton monopoly framework, major facilities were built — including the Northern Fergana Canal, the "Namangan-1" pumping station, and the "Gulbag" and "Damkul" land arrays. Drawing on archival sources, the study documents soil degradation, the loss of fertile land, and the destruction of mulberry plantations. The findings serve as a historical lesson for contemporary agrarian and ecological policymaking.*

Keywords: *land reclamation, irrigation, Namangan Region, Soviet era, cotton monopoly, virgin lands, soil degradation, demographic resettlement, pumping station, ecological crisis, melioration.*

KIRISH.

Insoniyat taraqqiyotining hozirgi globallashuv bosqichida yer-suv resurslaridan oqilona foydalanish har qanday davlatning barqaror rivojlanishini ta'minlovchi eng muhim omillardan biriga aylangan. Iqlim o'zgarishlari, chuchuk suv taqchilligi va ekin maydonlarining degradatsiyasi kabi global ekologik xatarlar fonida o'tgan asrda amalga oshirilgan yirik o'zlashtirish va irrigatsiya loyihalarining oqibatlarini fundamental ilmiy darajada tadqiq etish o'ta dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Namangan viloyatida 1937–1985-yillarda yangi yerlarni o'zlashtirish va yirik irrigatsiya tizimlarini barpo etish tarixi O'zbekiston agrar tarixining eng qamrovli, shu bilan birga, eng ziddiyatli sahifalaridan biridir. Ushbu davr, bir tomondan, yuz minglab gektar kimsasiz cho'l va adir hududlarining agrar aylanmaga kiritilishi, Shimoliy Farg'ona kanali, "Namangan-1" nasos stansiyasi kabi muhandislik ob'ektlarining barpo etilishi bilan ajralib tursa, ikkinchi

tomondan, majburiy demografik ko'chirmalar, paxta yakkahokimligi siyosati, tuproq degradatsiyasi va ekologik inqiroz kabi o'ta og'ir ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni o'z ichiga oladi.

Mavzuning ilmiy dolzarbligi shundaki, Namangan viloyatining 1937–1985-yillar oralig'idagi o'ziga xos o'zlashtirish xronikasi maxsus va tizimli tadqiqotlardan hamon chetda qolib kelmoqda. Holbuki, Davlat arxivida saqlanayotgan hujjatlar — jumladan, 1954, 1969, 1975 va 1987-yillarda kolxozlardan unumdor yerlarni majburiy tortib olish, yuzlab tup tut daraxtlarini kesib tashlash va 30–40 sm guminli tuproq qatlamini yo'q qilish haqidagi aktlar — sovet agrar siyosatining mintaqaga yetkazgan haqiqiy zararini ochib beruvchi noyob manbalardir.

Ushbu maqolada sovet ma'muriy-buyruqbozlik tizimi sharoitida Namangan viloyatida yer fondini kengaytirish siyosatining xususiyatlari, muhandislik yutuqlari hamda fojiali ekologik va ijtimoiy oqibatlari arxiv materiallari va qiyosiy-tarixiy tahlil asosida yoritiladi. Tadqiqot natijalari Yangi O'zbekistonning yer-suv resurslarini boshqarish strategiyasini shakllantirishda muhim tarixiy saboq bo'lib xizmat qilishi maqsad qilingan.

ADABIYOTLAR SHARHI.

O'zbekiston, xususan Farg'ona vodiysining sug'orilish tarixi, agrar munosabatlari va yangi yerlarning o'zlashtirilishi masalalari mahalliy va xorijiy tadqiqotchilar tomonidan turli davrlarda o'rganilgan bo'lsa-da, Namangan viloyatining aynan 1937–1985-yillar oralig'idagi o'ziga xos o'zlashtirish xronikasi maxsus va tizimli tadqiqotlardan chetda qolib kelgan. Shu munosabat bilan mavzu bo'yicha adabiyotlar bazasini o'rganilish darajasiga ko'ra uchta yirik yo'nalishga bo'lib tahlil qilish maqsadga muvofiqdir.

Birinchi yo'nalishga O'zbekistonda irrigatsiya, paxtachilik tarixi va sovet davri agrar munosabatlarini fundamental miqyosda tadqiq etgan yirik tarixchilarning asarlari kiradi. Bu borada akademik A.R. Muhammadjonovning O'rta Osiyo irrigatsiya tarixiga oid asarlari poydevor vazifasini o'taydi — olimning xulosalarida mintaqa gidrologiyasining asrlar davomida shakllangan xususiyatlari yoritiladi. Shuningdek, R.X. Aminova va R.A. Nurullinning kolxoz va sovxozlar qurilishi tarixiga doir monografiyalari davlat agrar siyosatining umumiy trendlarini, jumladan mexanizatsiyalashuv hamda yer munosabatlarini tushunishga xizmat qiladi. Biroq, sovet tarixshunosligi maktabiga xos mafkuraviy bosim sababli ushbu yirik asarlarda hududiy ziddiyatlar, majburiy mehnat, aholining "quloq" qilinishi hamda paxta yakkahokimligining og'ir ekologik zarbalari xolisona tahlil qilinmagan.

Ikkinchi yo'nalishni bevosita Namangan viloyati va unga yondosh hududlarning mahalliy o'lkashunoslik, mikrotarix hamda ixtisoslashgan agrar-tarixiy tahliliga doir ishlar tashkil etadi. Y. Qosimovning "Namangan vohasining sug'orilish tarixidan" asari (1988) mintaqada olib borilgan muhandislik-irrigatsiya loyihalarini o'rganishda muhim manbadir. Mahalliy

mutaxassislar A. Jabbor va M. Haydarovlarning Namangan viloyati qisqacha tarixi va toponimikasiga doir ishlari mintaqaning qadimdan to bugungacha bo'lgan umumnazariy manzarasini beradi. O.K. Komilovning maqolalari esa to'g'ridan-to'g'ri ilmiy tayanch bo'lib xizmat qiladi: muallif XX asrning 50–80-yillarida Markaziy Farg'ona, qisman Namangan viloyatida amalga oshirilgan ishlarni tahlil qilib, "Gulbog'" va "Damko'l" massivlari misolida davlatning paxta mustaqilligi maqsadi yo'lida qurilgan irrigatsion infratuzilmalarni tadqiq etgan. Yaqin yillarda R. Qobuljonovning Mirishkor qishlog'i toponimikasi (Amiri shikor) hamda qishloqning "quloq" qilingan aholi hisobiga paydo bo'lishiga oid dala yozuvlari an'anaviy tarixshunoslikka yangicha "oral history" (og'zaki tarix) yondashuvini kiritadi.

Uchinchi va eng hal qiluvchi yo'nalishni maqolaning g'oyaviy negizini va mutlaq ilmiy yangiligini ta'minlovchi birlamchi arxiv hujjatlari hamda bayonnomalar (protokollar, qarorlar) tashkil etadi. Namangan tuman Kengashi ijroiya qo'mitasi hamda tuman va viloyat qishloq xo'jaligi boshqarmalarining yopiq arxiv qarorlari ishning asosiy manba bazasini tashkil etadi. Jumladan, 1954-yilgi "Derevlik s/s hududida yer olinishi", 1963-yilgi "Jomashuyda Kalinin kolxozidan yer olinishi", 1969-yilgi "Elxon hududida artizan quduqlar uchun yer iz'yatiyasi", 1973 va 1975-yillardagi "Kurashxona massivi va SFK hududida shahar suv inshootini kengaytirish" hamda 1987-yildagi "Toshbuloq raymarkazida kollektor tortilishi" bo'yicha chiqarilgan hujjatlar g'oyat muhim ahamiyatga ega. Bu hujjatlar nafaqat raqamlar (gektarlar) bilan, balki to'g'ridan-to'g'ri o'sha davrdagi mulk munosabatlariga davlatning qo'pol aralashuvini, mevali bog'lar va tutzorlarning ma'muriy buyruq bilan kesib tashlanishi kabi atrof-muhit jinoyatlarini hujjatli tasdiqlaydi. Ushbu turkum materiallarning yaxlit tizimlashtirilishi O'zbekiston xalq xo'jaligi hamda ekologiya tarixshunosligida tub burilish yasaydi.

TADQIQOT METODLARI.

Tadqiqotni amalga oshirishda milliy va jahon tarixshunosligida qabul qilingan umume'tirof etilgan metodlardan keng foydalanildi. Sovet davri adabiyotlaridagi sinfiylik va partiyaviylik qoliplaridan mutlaqo voz kechilib, voqea va hodisalar gumanistik hamda milliy manfaatlar nuqtai nazaridan xolis baholandi.

Tadqiqotning metodologik asosini **tarixiylik tamoyili** tashkil etadi. Ushbu tamoyil asosida Namangan viloyatidagi yer o'zlashtirish jarayonlari o'z davri ijtimoiy-iqtisodiy sharoiti, siyosiy muhiti va ob'ektiv qonuniyatlari bilan bog'liq holda o'rganildi. Voqealar va hodisalar o'z vaqtining mahsuli sifatida, ularning tarixiy ketma-ketligida tahlil qilindi.

Xronologik metod yordamida 1937–1985-yillar oralig'idagi o'zlashtirish jarayonlari bosqichma-bosqich, yilma-yil kuzatildi va uchta konseptual davrga (1937–1950; 1950–1965; 1966–1985) ajratildi. Bu esa har bir bosqichning o'ziga xos siyosiy irodasi va iqtisodiy oqibatlarini aniq belgilash imkonini berdi.

Qiyosiy-tarixiy tahlil metodi viloyat ko'rsatkichlarini markaz talablari bilan solishtirish, turli tumanlardagi o'zlashtirish natijalari o'rtasidagi farqlarni aniqlash va mintaqaviy agrar siyosatning umumittifoq tendensiyalaridan qanchalik farq qilganligini ko'rsatish uchun qo'llanildi.

Miqdoriy tahlil metodi doirasida statistik va arxiv raqamlari jadvashtirilib, o'zlashtirilgan yer maydonlari, nasos stansiyalariga sarflangan kapital mablag'lar, kesilgan daraxtlar soni (292, 347, 458 tup) hamda tortib olingan yerlarning gektarlar hisobidagi ko'rsatkichlari aniq dalillar asosida tahlil qilindi.

Birlamchi arxiv manbalari tahlili tadqiqotning eng asosiy metodologik ustunlaridan birini tashkil etadi. Namangan tuman ijroiya qo'mitasining yopiq qarorlari, dalolatnomalari va aktlari bevosita o'rganildi. Bu hujjatlar sovet reja iqtisodiyotining mintaqa yerlariga va tabiatiga ko'rsatgan ta'sirini hujjatli tasdiqlashda asosiy manba bo'lib xizmat qildi.

Og'zaki tarix (Oral history) metodi aholining majburiy ko'chirilishi va yangi massivlardagi turmush tarzi muammolarini yoritishda qo'llanildi. Guvohlarning xotiralari va dala yozuvlari rasmiy hujjatlarda aks etmagan insoniy fojialarni qayta tiklashga imkon berdi.

Barcha metodlar bir-birini to'ldiruvchi kompleks tizim sifatida qo'llanildi va bu tadqiqot natijalarining ishonchliligi hamda ilmiy asosliligini ta'minladi.

NATIJALAR.

1937–1950-yillar: o'zlashtirishning ijtimoiy-demografik asoslari

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Namangan viloyatida yangi yerlarni o'zlashtirish jarayoni sof agrar ehtiyojdan emas, balki sovet qatag'on siyosatining bevosita mahsuli sifatida boshlangan. 1930-yil 17-fevralda qabul qilingan "Kollektivlashtirish va quloq xo'jaligini tugatish to'g'risida"gi qaror ortidan Pop, To'raqo'rg'on, Uchqo'rg'on, Chortoq tumanlari va Namangan shahri aholisining katta qismi Mirishkor kabi kimsasiz, suvsiz hududlarga majburan ko'chirib keltirildi. Arxiv hujjatlari va hudud toponimikasi tahlili shuni isbotlaydiki, qachonlardir Qo'qon xonlarining ov joyi bo'lgan bu hududlar ("Amiri shikor" — ov ishlari boshlig'i nomidan kelib chiqqan) sovet qatag'on qurbonlarining tekin ishchi kuchi hisobiga yangi bo'z yerlarga aylantirildi. Namangan tumani 1926-yil 29-sentyabrda, viloyat esa 1941-yil 11-martda alohida ma'muriy birlik sifatida tashkil etilganligi ham aynan shu strategik agrar kengayish ehtiyojlari bilan bevosita bog'liq.

1950–1965-yillar: irrigatsiya inshootlari va iqtisodiy ziddiya tlar

Tadqiqot natijalari ko'rsatadiki, paxta yakkahokimligi siyosati doirasida mintaqada irrigatsiya tizimlarining mislsiz kengayishi ro'y berdi. 1953–1955-yillardayoq "Gulbog" sovxozida minglab gektar, "Damko'l" massivida 3,5 ming gektar yangi yerlar tarmoqqa qo'shildi, viloyat bo'yicha jami 48 ta yangi kolxoz tashkil etildi. To'qqizinchi besh yillik (1971–1975) davrida faqat suv xo'jaligi va irrigatsiya inshootlari qurilishiga 188 million rubl

sarflanib, bu ko'rsatkich oldingi besh yillikka nisbatan 3,5 baravar oshdi. Ushbu ulkan moliyaviy injeksiyalar natijasida qo'shimcha 17,5 ming gektar adir yerlari o'zlashtirildi, 24 ming gektar suqoriladigan yerda kapital tekislash ishlari o'tkazildi hamda 21 ming gektar sho'rlangan yerning meliorativ holati yaxshilandi.

Biroq tadqiqot arxiv manbalari asosida isbotlaydiki, bu inshootlarning iqtisodiy samaradorligi kutilgan natijani bermadi. Soniyasiga 40 kubometr suvni 80 metr balandlikka ko'taruvchi "Namangan-1" nasos stansiyasiga 4 million so'm sarflangan bo'lsa-da, "Kukumbo'y" nasos stansiyasining tizimli nosozliklari oqibatida 100 gektar paxta, 90 gektar makkajo'xori, 10 gektar qand lavlagi va 16 gektar mevali bog' suvsizlikdan butunlay nobud bo'ldi. 1958-yilda O'zbekiston SSR rahbariyati tomonidan qabul qilingan maxsus qaror ham buni rasman tasdiqladi: Oxunboboyev nomli kanal tizimi bo'yicha 5 000 gektar tayyor yer mutlaqo foydalanilmay tashlandiq holda yotganligi e'tirof etildi. Rasmiy statistikaga ko'ra, 1957-yilda rejada belgilangan 12,6 ming gektar maydonga qarshi amalda bor-yo'g'i 4,6 ming gektar yer kompleks tayyorlangan.

1966–1985-yillar: ekologik inqiroz va tizimli xatolar

Tadqiqotning eng muhim va ilmiy jihatdan yangi natijalari uchinchi bosqichga taalluqlidir. Birlamchi arxiv hujjatlarining tahlili shuni ko'rsatadiki, shahar kommunal xo'jaligini kengaytirish maqsadida eng serhosil kolxoz yerlari muntazam va tizimli ravishda tortib olingan. Xususan:

— 1954-yilda Sverdlov kolxozidan Namangan shahri suv ta'minoti uchun 2,70 gektar tayyor ekin yeri olinib, evaziga "Damko'l" massividan suvsiz, yaroqsiz qo'riq yer berilgan;

— 1969-yilda Sverdlov va Kalinin kolxozlaridan unumdor yerlar tortib olinib, 292 tup tut daraxti kesib tashlangan;

— 1975-yilda XXII-Partsyozd kolxozidan 4,3 gektar yer olinib, 458 tup tut va mevali daraxtlar yo'q qilingan;

— 1987-yilda Lenin, Kommunizm, Engels, Sverdlov va boshqa oltita kolxozdan jami 37,1 gektar yer tortib olinib, 347 tup tut daraxti kesilgan.

Eng dahshatli jihat shundaki, yer ajratish jarayonlarida asrlar davomida shakllangan 30–40 sm qalinlikdagi guminli tuproq qatlami og'ir texnikalar yordamida qirib tashlanib, noma'lum joylarga olib ketilgan.

Agrotexnik qoidalarning buzilishi, almashlab ekish tizimining yo'q qilinishi va dalalarga yuz minglab tonna zaharli pestitsidlar (DDT, Butifos, geksaxloran) hamda me'yordan 5–6 barobar ortiq mineral o'g'itlar sepilishi natijasida tuproq degradatsiyasi halokatli darajaga yetdi. Ikkilamchi sho'rlanish oqibatida minglab gektar unumdor yerlar oppoq tuz bilan qoplanib, ekin o'smaydigan holga keldi.

Viloyat sog'liqni saqlash boshqarmasining maxfiy arxiv hisobotlari shuni tasdiqlaydiki, zaharli moddalarga to'yingan muhit va toza ichimlik suvining yo'qligi oqibatida yangi o'zlashtirilgan hududlarda ayollar o'rtasida surunkali kamqonlik, gepatit, sil kasalliklari va go'daklar o'limi ko'rsatkichi butun ittifoq miqyosidagi eng fojiali darajaga ko'tarildi.

Sovxozlar tizimi va iqtisodiy samarasizlik

Tadqiqot natijalari sovxozlar tizimining chuqur iqtisodiy samarasizligini ham isbotl aydi. Davlat o'zining sanoat korxonalarida ishlab chiqarilgan nomukammal texnikalarni monopoliyada narxlarda majburan sotib, paxta xomashyosini esa o'ta arzon narxlarda xarid qilgan. Bu "narxlar qaychisi" siyosati oqibatida viloyatdagi kolxoz va sovxozlar milliardlab rubl qarzga botib, faqat davlat dotatsiyalari hisobiga kun kechiruvchi bankrot korxonalariga aylandi. Rasmiy hisobotlarda "millioner xo'jaliklar" deb e'lon qilingan xo'jaliklar amalda surunkali zarar bilan ishlar edi. Yakuniy bosqichda hosildorlik gektariga 18–20 sentnergacha tushib ketgach, tizimda ommaviy "qo'shib yozish" (pripiska) jinoyatiga yo'l ochildi va bu sovet agrar tizimining batamom qulashiga sabab bo'ldi.

MUHOKAMA

Olingan natijalar sovet davrida Namangan viloyatida olib borilgan yer o'zlashtirish siyosatining tashqi ko'rinishidan tubdan farq qiluvchi haqiqiy mohiyatini ochib beradi. Sovet mafkurasi bu jarayonni "xalq xo'jaligini yuksaltirish" va "qahramonona mehnat" sifatida taqdim etgan bo'lsa-da, arxiv hujjatlari va miqdoriy tahlillar mutlaqo boshqa manzarani ko'rsatmoqda.

Birinchidan, o'zlashtirish jarayonining ijtimoiy asosi to'liq qayta ko'rib chiqilishi lozim. Mavjud tarixshunoslikda bu jarayon ko'pincha ixtiyoriy mehnat tashabbusi sifatida talqin qilingan. Biroq tadqiqot shuni isbotlaydiki, Mirishkor kabi yangi massivlarning bunyod etilishi asosan siyosiy qatag'on qurbonlarining tekin va majburiy mehnatiga tayangan. Demak, mintaqadagi agrar kengayishning dastlabki bosqichi iqtisodiy zaruriyatdan ko'ra ko'proq sovet repressiya mashinasining demografik oqibati sifatida baholanishi kerak. Bu xulosani adabiyotlardagi mavjud qarashlar bilan qiyoslaydigan bo'lsak, R.X. Aminova va boshqa sovet tarixchilarining asarlarida ushbu ijtimoiy fojia ataylab chetlab o'tilganligi, o'zlashtirish jarayoni ideallashtirilgan holda yoritilganligi yaqqol ko'rinadi.

Ikkinchidan, muhandislik inshootlarining iqtisodiy samaradorligi masalasi qayta baholanishi zarur. "Namangan-1" nasos stansiyasiga 4 million so'm sarflanishi, "Kukumboy" stansiyasining tizimli nosozliklari oqibatida yuzlab gektar ekin maydonining nobud bo'lishi va 1957-yilda rejalashtirilgan 12,6 ming gektarning o'rniga bor-yo'g'i 4,6 ming gektarning tayyorlanishi reja iqtisodiyotiga xos byurokratik yondashuv va xo'jaliksizlikning bevosita natijasi ekanligini ko'rsatadi. Xuddi shu holat O'zbekiston SSR rahbariyatining 1958-yilgi maxsus qarorida ham rasman tan olingan. Bu esa tadqiqotchilar orasida keng tarqalgan "sovet

irrigatsiyasi texnologik jihatdan muvaffaqiyatli bo'lgan" degan qarashga jiddiy shubha uyg'otadi.

Uchinchidan, "shahar va qishloq" ziddiyati masalasi tarixshunoslikda ilgari yetarlicha o'rganilmagan. Tadqiqotda ilk bor arxiv hujjatlari asosida isbotlanadiki, shahar kommunal xo'jaligi ehtiyojlari uchun kolxozlarning eng serhosil yerlari tizimli ravishda tortib olinib, evaziga olis va suvsiz cho'l yerlari berilgan. 1954-yildan 1987-yilgacha bo'lgan davrda Sverdlov, Kalinin, XXII-Partsyozd, Lenin va boshqa kolxozlardan jami o'nlab gektar unumdor yer va 1 000 dan ortiq tup nodir tut daraxti yo'q qilingan. Bu jarayonda 30–40 sm qalinlikdagi guminli tuproq qatlaminig qirib tashlanishi esa eng og'ir, tuzatib bo'lmas ekologik zarar hisoblanadi. Mazkur faktlar O'zbekiston ekologiya tarixshunosligida ilk bor ilmiy aylanmaga kiritilmoqda.

To'rtinchidan, kimyoviylashuv va tibbiy-demografik oqibatlar o'rtasidagi bog'liqlik masalasi alohida muhokamani taqozo etadi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, DDT, Butifos va geksaxloran kabi o'ta zaharli moddalar me'yordan 5–6 barobar ortiq miqdorda qo'llanilganligi va toza ichimlik suvining yo'qligi yangi o'zlashtirilgan hududlarda tibbiy inqirozni keltirib chiqargan. Viloyat sog'liqni saqlash boshqarmasining maxfiy arxiv hisobotlarida qayd etilgan go'daklar o'limi ko'rsatkichlari va surunkali kasalliklar statistikasi davlatning iqtisodiy manfaatlarini xalq sog'lig'idan mutlaq ustun qo'yganining inkor etib bo'lmas dalilidir. Bu holat Orol dengizi fojiasining mintaqaviy proyeksiyasi sifatida ham ko'rilishi mumkin va zamonaviy ekologik tarix tadqiqotlari uchun muhim qiyosiy material hisoblanadi.

Beshinchidan, sovxozlar tizimining iqtisodiy samarasizligi masalasida ham mavjud tarixshunoslikka zid xulosalar chiqarilmoqda. Sovet mafkurasi sovxozlarni qishloq xo'jaligining "eng mukammal shakli" sifatida taqdim etgan bo'lsa-da, tadqiqot ko'rsatadiki, "narxlar qaychisi" siyosati, egasizlik hissi va paxta yakkahokimligi bu xo'jaliklarni milliardlab qarzlarga botirdi. Ommaviy "qo'shib yozish" (pripiska) jinoyatining avj olishi esa tizimning ichidan chirib, batamom inqirozga yuz tutganining yaqqol dalilidir. Bu xulosa Sh. Rizayev va boshqa zamonaviy tadqiqotchilarning sovet agrar siyosatini tanqid qiluvchi asarlari bilan to'liq uyg'unlashadi va ularni arxiv hujjatlari bilan mustahkamlaydi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari sovet davrida Namangan viloyatidagi yer o'zlashtirish jarayonini yagona, bir tomonlama hodisa sifatida emas, balki bir-biri bilan chambarchas bog'liq ijtimoiy, iqtisodiy va ekologik inqirozlarning majmuasi sifatida baholash zarurligini ko'rsatadi. Bu yondashuv mintaqaning zamonaviy agrar muammolarini ham yangicha nuqtai nazardan ko'rib chiqishga zamin yaratadi.

XULOSA

XX asrning 1937–1985-yillarini o'z ichiga olgan qariyb yarim asrlik davr Namangan viloyati tarixida ham muhandislik yutuqlarini, ham mudhish insoniy fojialarni o'zida jamlagan o'ta ziddiyatli bosqich sifatida baholanadi.

Tadqiqot shuni ilmiy jihatdan qat'iy isbotladiki, mintaqadagi yer o'zlashtirish jarayoni uchta asosiy bosqichda kechdi. Birinchi bosqichda (1937–1950) o'zlashtirish sovet qatag'on siyosati qurbonlarining majburiy mehnati asosida amalga oshirildi va Mirishkor kabi yangi massivlar "quloq" qilingan oilalar hisobiga bunyod etildi. Ikkinchi bosqichda (1950–1965) paxta yakkahokimligi doirasida yirik irrigatsiya inshootlari barpo etildi, biroq ularning iqtisodiy samaradorligi kutilgan natijani bermadi. Uchinchi bosqichda (1966–1985) ekstensiv o'zlashtirish siyosatining oqibatlarini to'liq namoyon bo'ldi: tuproq degradatsiyasi, ekologik inqiroz va tibbiy-demografik fojia avj oldi.

Arxiv hujjatlarining tahlili sovet agrar siyosatida bir-birini inkor etuvchi uchta fundamental ziddiyatni ochib berdi. Birinchisi, davlat bir tomondan kolxozlardan eng serhosil yerlarni tortib olgan, ikkinchi tomondan esa agrar maydonlarni kengaytirish talabini bajarishni talab qilgan. Bu mantiqsiz zanjir qishloq xo'jaligida ortiqcha xarajatlar va iqtisodiy samarasizlikni keltirib chiqardi. Ikkinchisi, millionlab mablag' sarflab qurilgan irrigatsiya inshootlari (jumladan, "Namangan-1" va "Kukumboi" nasos stansiyalari) texnologik nosozliklar va boshqaruvdagi byurokratiya sababli yuzlab gektar ekin maydonini nobud qildi. Uchinchisi, kimyoviylashuv va ikkilamchi sho'rlanish oqibatida asrlar davomida shakllangan tuproq unumdorligi tuzatib bo'lmas darajada izdan chiqdi va bu zararning tibbiy-demografik oqibatlarini avlodlarga o'tdi.

Ushbu tadqiqot natijalari bugungi Yangi O'zbekiston uchun to'rtta strategik saboqni ilgari suradi. Birinchisi, qishloq xo'jaligida davlat monopoliyasidan voz kechib, erkin mulkdorlik va adolatli bozor munosabatlarini joriy etish — agrar taraqqiyotning yagona barqaror yo'lidir. Ikkinchisi, tabiat qonuniyatlarini inkor etgan holda amalga oshiriladigan har qanday iqtisodiy loyiha — qancha ulkan mablag' sarflanmasin — oxir-oqibat iqtisodiy va ekologik tanazzulga olib keladi. Uchinchisi, yer-suv resurslaridan foydalanishda ilmiy asoslangan almashlab ekish, tomchilatib sug'orish va tuproq muhofazasi kabi zamonaviy yondashuvlarni qo'llash — taqchil resurslarni kelajak avlodlarga asrab qolishning birdan-bir yo'lidir. To'rtinchisi va eng muhimi, har qanday davlat iqtisodiy loyihasida "Inson qadri" — uning sog'lig'i, ijtimoiy farovonligi va huquqlari — barcha boshqa maqsadlardan mutlaq ustuvor bo'lishi shartdir.

Namangan viloyatida yer o'zlashtirish tarixining bu achchiq, biroq qimmatli saboqlari zamonaviy O'zbekistonning mintaqaviy rivojlanish strategiyalarini, suv va yer munosabatlarini huquqiy tartibga solish siyosatini ishlab chiqishda muhim tarixiy mezon bo'lib xizmat qilishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Aminova R.X. Istoriya agrarnix preobrazovaniy v Uzbekistane. — Tashkent: Fan, 1980.
2. Jabbor A., Haydarov M. Namangan viloyati qisqacha tarixi va toponimikasi.
3. Komilov O.K. Markaziy Farg'onada irrigatsiya va yer o'zlashtirish tarixi // O'zbekiston tarixi jurnali.
4. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. — Toshkent: O'zbekiston nashriyoti, 2021.
5. Muhammadjonov A.R. O'zbekistonning qadimgi dehqonchilik madaniyati va sug'orish tarixi. — Toshkent: Fan, 2007.
6. Nurullin R.A. Kolxoz va sovxozlar qurilishi tarixi.
7. Qobuljonov R. Mirishkor qishlog'i toponimikasi (Amiri shikor): dala yozuvlari.
8. Qosimov Y. Namangan vohasining sug'orilish tarixidan. — Namangan, 1988.
9. Rizayev Sh. O'zbekistonda paxta yakkahokimligi: tarix va oqibatlar. — Toshkent: Ma'naviyat, 2005.
10. Namangan viloyat davlat arxivi (NVDA). 101-fond, 1-ro'yxat, 45, 67-yig'majildlar.
11. NVDA. 115-fond, 1-ro'yxat, 12, 19-yig'majildlar.
12. NVDA. 314-fond, 1-ro'yxat, 56-yig'majild.
13. O'zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi (O'zR MDA). R-86-fond, 1-ro'yxat, 145-yig'majild.
14. O'zR MDA. R-1619-fond, 2-ro'yxat, 84, 112-yig'majildlar.
15. O'zR MDA. R-2486-fond, 1-ro'yxat, 312-yig'majild.